

Tisztelt Bizottság és Bírálók!

Először is köszönettel tartozom mindhárom opponensemnek, hogy vállalták disszertációm bírálatát, és alaposan áttanulmányozták munkámat. Egy 11. századi téma disszertációként való megmérettetése a dolgozat készítőjének és az opponenseknek egyaránt komoly kihívást jelent. A korszak feldolgozása, valamifajta megközelítően pontos összefoglaló kép kialakítása a forrásszegénység okán nyilvánvalón problémás, hipotetikus megállapítások során történhet meg. Másrészt a korszak jól feldolgozott, és a rendelkezésre álló írásos források több évtizede ismertek. Történész generációk adják tovább a néha nem minden oldalról bizonyítható megállapításokat, és ezzel a vitás nézetekhez is különböző a kutatói iskolák viszonyulása. Kis túlzással azt lehet mondani, a korai egyházszervezet kérdéseiről mindenkinek van véleménye, amely több évtizedes kutatói tradíciókra épül, vagy éppen egy másik megközelítéssel polemizál. Mindez komoly veszélyt rejt arra, aki ilyen jellegű témával kívánja magát megmérettetni. Minden nehézség ellenére fontos a kora Árpád-kor bizonytalanul rekonstruálható történetének kutatógenerációként való újragondolása. Opponenseim is elismerték így a disszertáció témájának aktualitását.

Éppen ezért dolgozatom az opponensek számára is nagy kihívás. Egyrészt a tudományos történetírás kezdete óta gyakran ellentétes kutatói tradíciók, iskolák, nézőpontok ismeretében, tudatosan vállalt elkötelezettségek, azonosulások mellett, és ráadásul mennyiségi korlátok között kell véleményt mondani a disszertációról. Mindennek ismeretében nagyon köszönöm alapos bírálatukat és támogató hozzáállásukat. A három bírálat terjedelme – szabályos oldalakat nézve – közel negyven gépelt oldalnyi, így ha minden általuk felvetett problémára kielégítő választ kívánnék adni, akkor legalább ilyen terjedelemre lenne szükségem. Úgy gondolom, erre több okból nincs lehetőségem. Természetesen a védési eljárás időbeni keretei korlátozzák a terjedelmet. Sokkal nyomósabb érv viszont az, hogy a felvetett problémák egy része hosszú kifejtést igényelne, részben ismételve a disszertációban leírtakat. Másrészt az is igaz, hogy számos felvetett kérdésben jelenleg nincs szakmai konszenzus, sőt a problémák jellegéből, a forráshiányból, az összehasonlító módszer alkalmazásának lehetőségeiből következően a közeljövőben nem is várható ez. Vélhetőleg a korai magyar egyházszervezet számos kérdésében sohasem alakul ki teljes egyetértés. Naivság lenne úgy gondolni, hogy ezekben a problémákban a

rendelkezésre álló idő alatt opponenseimmel, a bizottság tagjaival és az értő hallgatósággal minden kérdésben egyetértésre tudnánk jutni. Különösen azért sem tűnik ez megvalósíthatónak, mert nem egy esetben – természetesen – a bírálóim között is nézetkülönbség van. Éppen ezért – elnézést kérve az opponensektől – nem minden felvetésükre, bírálatukra tudok érdemben reflektálni. Az elkövetkezendő időszak tudományos rendezvényei, konferenciái azonban lehetőséget adnak arra, hogy részletesen kitérjek az itt most nem, vagy nem eléggé alaposan érintett szakmai kérdésekre.

Több észrevételt kaptam a bírálatokban a disszertációban használt terminológiáról. Ragaszkodjunk-e a vizsgált korszak szóhasználatához, vagy vegyük figyelembe részben a laikus, de értő érdeklődő olvasók igényeit és a ma használt politikai, társadalomtörténeti kifejezéseket is alkalmazzunk. Engel Pál és Szűcs Jenő publikációi olvasása kapcsán szembesültem két ellentétes attitűddel. Ragaszkodjunk szigorúan a forrásokból adódó terminológiához, esetleg a szakmai hagyományokban meggyökeresedett megnevezéseket használjunk, vagy modernnek tűnő kifejezéseket is alkalmazhassunk.

Természetesen jogos a felvetés, hogy a bazilita rend megnevezés némi anakronizmust rejt magában, amelyet Török József véleménye szerint csak a 16. század végétől használhatjuk. A magyar medievisztikában azonban gyakran így nevezik a görög szerzetesek közösségeit, például Györffy György, Mezey László, sőt a bizantinológus Moravcsik Gyula. Nemzetközileg jegyzett német szakfolyóiratban is olvastam olyan cikket, amely címében említi a bazilitákat III. Ottó uralkodásának tárgyalásánál. Természetesen jobb mellőzni a bazilita kifejezést a 11. században, de a fogalom használata már megjelent a középkorban is. Pápai dokumentumokban a 14. századtól felbukkan az ordo sancti Basilii megnevezés.

Szintén kritika érte a pasztorális egyház kifejezés használatát, és szerencsésebbnek ítélték, ha a meggyökeresedett keresztelő egyház megnevezést alkalmaznám. A pasztorális egyház nálam a plébánia kifejezés kerülése miatt szerepel. A magyar szakirodalom rendszeresen plébániákról, plébániaszervezetről beszél a 11. századra vonatkozóan is. A plébánia fogalmához azonban hozzá tartozott a pontosan lehatárolt terület. Véleményem szerint ilyenről nem igazán beszélhetünk a 11. században, sőt a mai Ausztria, Csehország és Lengyelország területén is csak a 12. század közepétől, második felétől találunk ilyen szervezetet. A pasztorális egyházzal azt próbáltam érzékeltetni, hogy ezek a korai templomok

még nem rendelkeztek a plébánia ezen alapvető jellemzőjével. Pasztorális egyházak, szóhasználatom szerint, egyaránt lehettek a püspök alá közvetlenül tartozó keresztlőegyházak és a földbirtokos által irányított magánegyházak. Itt tehát nem egy jól bevált megnevezést, a keresztlőegyházat kívánom leváltani, hanem a korai magyar egyházszervezet egy nem elég figyelmet kapó problémáját kívánom az új megnevezéssel jelezni. A problémakör feldolgozása nem része a disszertációnak és ezért nem volt világos bírálóm előtt ennek a megnevezésnek a tartalma.

Szovák Kornélnak is több terminológiai jellegű megjegyzése van. Ezek közül az egyik a primási méltóság használata, mert szerinte nem illik ez a korabeli egyházkormányzatra. Itt vitatnám a kritika helyességét. A nyugati egyházszervezet a 9. század óta ismeri a primácia intézményét. Bírálóm kritikájában két helyet emelt ki a primási cím használatával kapcsolatban. Az egyik (161. old.) problémásnak tartott rész valójában nem is az én fogalmazásom, mivel Solymosi Lászlót idézem a zágrábi püspökség alapítása kapcsán. Az idézett szerző – összhangban a püspökség alapítását említő 1134-es zsinati feljegyzéssel – esztergomi primást említ. Nincs jogom az idézett szerző által használt terminológiát megváltoztatni. Egyébként, amikor magam említem a zágrábi alapítást, a részt vevő esztergomi főpapot mindig érseknek titulálom. A másik kiemelt helyen azt írom a 12. század végére vonatkozóan, mivel az esztergomi érsek a kalocsai érseki tartományon belül befolyással rendelkezik, „a más érsekség területén gyakorolt egyházi felügyeli jog... perspektívikusan a primási cím irányába mutat.” Nem azt írom itt és máshol sem, hogy az esztergomi érsek a 12. század végén primás lenne, hanem véleményem szerint a 12. század második felében történt események előkészítették, úgy alakították a két érsekség kapcsolatát, amely hozzájárult később Esztergom primási címének pápai elismeréséhez. Kitartok véleményem mellett. Az utóbbi folyamatot pedig Mezey László szépen összefoglalta.

Igazat kell viszont adni a kegyuraság kifejezés használatának kritikájánál, annak ellenére, hogy a patronatus, római jogból kölcsönzött kifejezés, kegyúri értelemben már 9. században előfordult, de ténylegesen csak a 12. században III. Sándor pápasága alatt körvonalazódott pontos jogi tartalma. Hozzá kell tenni, hogy a magánegyházi rendszer patronátussá alakulásával a korábbi állapotok Magyarországon is továbbéltek. (Mályusz) A további terminológiai kritikákkal is vitáznék, de röviden csak egy példát említek, Kálmán egyházpolitikájával kapcsolatban a szekularizáció kifejezés használatának bírálatát. A

Kálmánnal foglalkozó szakirodalom tényleg kerüli a kifejezést, inkább körülírják a monostorokat sújtó birtokvisszavételeket. A külföldi szakirodalomban viszont szép számmal találunk példát a terminus alkalmazására, így Bizánc történetében a képrombolás időszakának bemutatásánál, vagy a 10. században a Bajor Hercegség történetében, amikor Arnulf herceg megszervezi a magyarok elleni védekezést és az anyagi feltételek előteremtésénél a monostorok birtokaiból is elvett.

Néhány olyan problémát érintenek a következőkben, amelyekben opponenseimnek egymás között is eltérő véleménye van. Az egyik ilyen az 1009-ben alapított püspökségek patrocíniumának vizsgálata kapcsán *imitatio Romae* gondolat jelentkezésének megítélése. Marosi Ernő pozitívan tesz említést erről, sőt érvelésemet további támogató szemponttal bővíti. Ezzel szemben Szovák Kornél ellentmondást lát az általam említett *imitatio Romae* és Deér József megállapítása között, miszerint a székesfehérvári társaskáptalan aacheni palotakápolna mintája alapján – legalábbis funkcióját tekintve – lett kialakítva. Magam részéről nem érzek a két megállapítás között összeegyeztethetlenséget. III. Ottó egyetemes keresztény birodalmi koncepciójában Róma mellett Aachen is kiemelkedő helyet kapott, amelyet például aacheni látogatásai és alapításai is igazolnak. Az *imitatio Romae* gondolat ott volt a birodalmi egyházban is a 10 – 11. század fordulóján, amelyekre példákat is hozok. A lateráni bazilika oltárrendjét követő liturgikus téralakítások, a *more romano* kialakított templomok, vagy konstanzi székesegyház körül épített templomok. Szent István uralkodói nagysága abban is kifejeződött, hogy politikájában kerülte a kizárólagosságot, amely nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a régióban az Árpádok értek el a legtöbbet a 11. század elején. A Róma gondolatból nem következik a Birodalommal való kapcsolat háttérbe szorulása. Mindez a személyes életpályákban is megfogható. A Szent Péter nevében, pápai jóváhagyással térítő Querfurti Brúnót II. Henrik jelenlétében a magdeburgi érsek szentelte fel és viselhette ezt követően a Rómából kapott palliumot.

Egy másik példa, amely mutatja, hogy a dolgozatomban bírálói is különbözőképpen vélekednek bizonyos megállapításaimról, a Szent István által alapított püspökségek száma. Marosi Ernő érzésem szerint pozitívan ítéli meg azt, hogy Kristó Gyulához hasonlóan a püspökségek alapításának hosszabb folyamata mellett érvelek. Török József viszont a nagyobbik István-legendára utalva tíz püspökség létrejöttét véli elfogadhatóbbnak. Nyilvánvalóan nem tudjuk ezt teljes bizonyossággal sohasem eldönteni, de ha összehasonlítjuk a korabeli lengyel és

részben a cseh episzkopális egyházszervezettel a 11. századi magyar püspökségi szervezetet, akkor egyértelműen gyanúsán soknak tűnik a tíz püspökség 1038-ig. Igen szép „teljesítmény” nem csak a számszerűséget, hanem a kialakított rendszer stabilitását nézve is a nyolc egyházmegye. Az egyházmegyék védőszentjei is mintha ezt erősítenék. Példátlan, hogy egy uralkodó ugyanazon védőszentnek több püspökséget alapítson. Nos, Szt. Mihály számára bizonyosan kettő is történt (Veszprém és Erdély), Mária számára viszont hármat dedikáltak az említett tízből, így kétséges, hogy mindhárom Mária tiszteletére felszentelt egyházmegyét Szt. Istvánhoz kössük.

A püspökségek létrehozásának szakaszait tekintve is megfogalmazódtak kételyek. A négy egyházmegyéből álló tartomány a püspökszentelésen előírt főpapok száma miatt is követendő volt, amely biztosította az egyháztartomány önálló működését. A négy egyházmegyéből álló tartományra hoztam is példákat, de egyet újból kiemelek. Ez pedig az Esztergom előtt közvetlenül létrejött gnieznói érseki tartomány. Esztergom és Gniezno összefüggéseit mindkettőjük Szt. Adalbert titulusa is nyilvánvalóvá teszi. Gnieznóban 1000 tavaszán négy egyházmegyéből álló tartományt hoztak létre. Gniezno mellett Krakkóban, Wroclavban hoztak létre egy-egy püspökséget. Nyilvánvalóan, hogy az első lengyel püspökséget, Poznant is Gniezno alá kívánták rendelni. A poznani püspök azonban tiltakozott, nem ismerte el Gniezno vezető szerepét. Úgy tűnik, hogy mintegy Poznan pótlására, ragaszkodva a négy egyházmegyéből álló tartományhoz, északon, Kolbergben (Kołobrzeg) is püspökséget alapítottak. Thietmar névszerint említi Kolberg püspökét, de bizonyos, hogy egy ad hoc döntésről van szó, mert semmi nyoma annak, hogy valaha is ténylegesen működött ez a lengyel püspökség. A hét egyházmegyéből álló tartomány is gyakrabban előfordul a keresztény egyházszervezetben, mintsem pusztán véletlennek tekintsük ezt. A négy, illetve hét egyházmegyéből álló tartomány párhuzamaira felhozott példáim bizonyos fokig tényleg magukon viselik az esetlegességet, de csupán azért, mert igyekeztem különböző időszakokból és területekről párhuzamokat összegyűjteni. A közép-európai példák viszont igen közel esnek a magyar egyházszervezet kiépítéséhez. Így felbukkan a hét püspökségből álló tartomány a Piligrim-féle hamisítványokban, Csehországban a 10. század végén, nyilvánvalóan tévesen, Metód érseksége alá is hét püspökséget gondoltak, sőt a korabeli lengyel egyházszervezetet is bizonyos dokumentumok (Hildesheimi Évkönyv) úgy állítják be, hogy az érsek alá hét püspökség tartozik. A nyilvánvaló

tévedések azonban azt bizonyítják, hogy igyekeznek úgy beállítani az alakuló közép-európai egyházszervezetet, mint amely hét püspökséget összefogó tartományokra épül.

Török József a tíz püspökség Szent István-i alapítása kapcsán kiemelte, hogy gyakran hivatkozom munkámban a Györffy György által kidolgozott 11. századra érvényesek gondolt hét évtizednyi emlékezethatárra. A nagyobbik István-legenda keletkezési ideje nyilvánvalóan Szt. István 1038-as halálától számítva ezen az intervallumon belül helyezkedik el. Így szerinte el kell fogadnom, ha következetes akarok lenni, a tíz püspökség Szt. István-i alapítását állító információt. Nem szabad azonban a hetven éves emlékezethatárt mechanikusan alkalmazni. Nyilvánvaló, hogy a legenda(ák) szerzője(i) nem az események pontos dokumentálására, a kíváncsi utókor szakszerű informálásra törekedtek, hanem Szt. István szentségét, keresztény uralkodói érdemeit kívánták igazolni. Gyakran elődje és utódai rovására is előtérbe állították Szt. István korát. Elhallgatták a rossz emlékezetű, megvakított Péter király, vagy a pogányokkal szövetségre hatalomra került András tetteit. Figyelemre méltó, hogy a koronázás is ezen az emlékezethatáron (1038-tól számítva) belül történt, mégsem informáltak róla. Nyilvánvalóan az 1000-ben vagy 1001-ben történt szertartás úgy zajlott, és olyan méltóságok kaptak szerepet, amelyet a 11. század végén már nem akartak hangoztatni, ellentétes volt a dinasztia érdekeivel, ezért inkább gyakorlatilag elhallgatták ezt a fontos politikai aktust.

A veszprémi püspökség alapításával a dolgozatban külön nem foglalkoztam, ezért most nem is kívánok részletesen kitérni arra a problémára, ha Veszprém alapítása megelőzte az érsekség létrejöttét, akkor milyen egyházigazgatási kötelékbe kellett Veszprémnek tartoznia. A birodalmi egyház és a kialakuló, kezdeti fázisban létező magyar egyházszervezet szoros viszonyát több dolog igazolja. Újabb német kutatások felvetik azt, hogy III. Ottó kancelláriájának Heribert C –nek tartott írnoka, maga Heribert kancellár, kölni érsek lehet, ha ez igaz, akkor az első magyar monostor adománylevelét a német egyház egyik vezetője készítette. Szintén elgondolkodtató, hogy az 1040-es években, amikor a pogánylázadás következtében a magyar egyházszervezet is súlyos problémákkal nézett szembe, Salzburgban oklevelet hamisítanak, amelyben hangoztatták a bajor érsekség pannóniai joghatóságát. Mintha ebben az időben Salzburg igényt próbált volna bejelenteni a magyar kereszténység feletti joghatóságra.

A király és az egyház kapcsolatánál Szovák Kornél nehezményezte, hogy kritikátlanul használom például Szűcs Jenő által is hangoztatott tézist, miszerint a magyar egyház a 11 – 12. században erősen királyi magánegyházi jellegű volt. Bírálatában Gerics József tanulmányára hívja fel a figyelmet, amely vitatja ezt a megállapítást. A korai egyházszervezet működésével kapcsolatban ritka az a problémakör, amelyben nagyobb konszenzus körvonalazódik a témával foglalkozó kutatók között. A magyar uralkodó magánegyházi jellegű felügyeleti joga viszont a ritka kivételek egyike. Szűcs Jenő mellett ezt vallja például, Mezey László, Györffy György és Kristó Gyula. Külföldi példák is felhozhatók a korszakban az ilyen jellegű egyházfelügyeletre. A 10 – 11. század fordulóján, éppen a sok vonatkozásban mintaként szolgáló, az új egyházi alapításokhoz személyi háttérrel biztosító bajor egyházra a bajor herceg, egy ideig Szt. István sógora, Henrik, mint magánegyházára tekintett. Magam a problémát a disszertációban részletesen nem érintettem, de több fejezetben utaltam rá. Nyilvánvalóan igaza van opponensemnek, hogy egy összefoglaló munkának önállóan is tárgyalnia kell ezt a fontos problémát. Tervezem is, hogy külön tanulmányban áttekintem a kérdéskört, addig is számomra elfogadhatóbb a konszenzusosnak tűnő álláspont. Azt is meg kell említeni, hogy a kora középkori hatalomgyakorlásban gyakran összeecsúszott, vagy nehezen szétválasztható az uralkodó közjogi és magánjogi fennhatósága.

Izgalmas kérdés az első magyar bencés monostor kétkórusos templomának kialakítása. Igazat kell adnom Marosi Ernőnek, hogy nem csupán a királyi hatalom épített ilyen jellegű templomokat. Az azonban az általam ismert példák alapján világos, hogy az Ottók alatt az ilyen formában épült templomok nagy többsége szoros kapcsolatban állt a német királyi hatalommal. Például azon püspöki székesegyházaknál és bencés monostoroknál jelentkezik ez a templomtípus, amelyeket gyakran felkerestek az uralkodók, kiemelt szerepük volt így a birodalmi egyház rendszerében. Az ilyen templomok mellé, gyakran hozzákapcsolva palota is épült. A nyugati kórus, vagy másként ellenszentély funkciója természetesen sokféle lehet. Pannonhalma esetében már az alapításból következően is számba kell venni a dinasztikus célokat, legyen az liturgikus vagy a szentkultuszhoz kapcsolódó, de mindenképpen a királyi hatalommal van összefüggésben. Ezt nem utasítja el Takács Imre sem. A pannonhalmi Porta speciosával szemben az északi falon lévő kapunyílás egy királykapu lehetett, és így itt is királyi palota, királyi lak állt a templom északi oldalán.

A pannonhalmi kétkórusos templom és a királyi hatalom, az uralkodói reprezentáció esetleges összekapcsolását későbbi példák talán mintha megtámogatnák. Nézzük meg, hol bukkan fel a régióban ez a templomtípus. Meglehetősen ritkán! A 11. század közepén Regensburgban a dómot átépítették, majd a Szt. Emmerám bencés templomot is nyugati kórossal láttál el. A nyugati kórust 1052-ben szentelték fel. Itt a nyugati kórus egyértelműen a szentkultusszal van kapcsolatban, mivel itt volt az akkor szentté avatott Wolfgang sírja és ide helyezték el Szt. Dyonisius ereklyéit.

A következő ilyen templom Prágában épült. A 11. század közepén a cseh fejedelmek a királyi hatalom elnyerésére törekedtek. Különösen II. Vratislav tudatosan készült a koronázásra, a koronázáshoz kapcsolódó királyi reprezentáció kialakítására. Gondolok itt reprezentatív Vysehrad-i kódexre. A cseh fejedelmek és a prágai püspök központi temploma a prágai várban álló és a 10. században készült, talán négy apszisos rotunda volt, amely a 11. század közepén meglehetősen szegényesnek és kicsinek tűnt. A királyi cím elnyerésére irányuló törekvésekkel egy időben az 1060-as években elbontják, illetve részben beépítik az új székesegyházba a régi rotundát. Az új Vitus-székesegyház kétkórusos templom és az Ottó-kori dómok mintáját követi, tehát az ezredforduló templomépítészeti térkialakításhoz kapcsolódik és nem a Saliak korszakához. A prágai székesegyház Csehország szakrális központja, Přemysl-dinasztia fontos szentjei ereklyéinek őrzője. Vitus sírja a keleti főszentélyben volt, Vencelé a keleti kórus déli mellékszentélyben, Adalberté pedig – tudomásom szerint – az északi mellékszentélyben. Úgy tűnik, hogy itt a nyugati kórus nincs kapcsolatban az ereklyekultusszal.

Az 1060-as években II. Vratisláv konfliktusba kerül testvérével, a prágai püspökkel. A fejedelem feladja a prágai várat és Vysehradon épít ki egy új uralkodói központot. Az új rezidencián egy, a prágaihoz hasonló kétkórusos templomot épít. A királyi címre törekvő cseh fejedelem az új központjában is az ezredforduló felé utaló templomtípust épít. Az ereklyekultuszra itt nincs adatom, mivel Vencel, Vitus és Adalbert ereklyéi a prágai székesegyházban maradtak. Izgalmas kérdés a Vysehradon a Szt. Péter és Pál templom körül a 11. század második felében felépített templomok patrocíniumai. Templomot építettek Szt. Lőrincnek, az Ottók alatt különösen preferált szentnek, és itt is megjelenik a Márton-patrocínium. A cseh, különösen a vysehradi példa mintha alátámasztaná az ellenszentélyes templom és az uralkodói hatalom összefüggéseit.

Nézzük meg a Piastokat. Az 1060-as években a szintén királyi címre törekvő II. Boleszláv székhelyén, a Wawelben új székesegyház építését kezdte meg. Egy háromhajós kétkórusos bazilikát kezdtek építeni, amely kialakításában szintén az Ottók korára utalhat. A munkálatok azonban elakadtak és Wladislaw Hermann fejezte be a templomot. Itt kell megjegyezni, hogy opponensem, Marosi Ernő több munkájában érintette a templomot és ő az 1090-es évekre helyezi az építkezések kezdetét. Az általam ismert lengyel munkák, pl. Swiechowski írásai II. Boleszlávhoz kötik az új templom kezdeteit.

Ha mindez igaz, akkor a királyi címre törekvő Přemyslek és Piastok központjaikban hasonlóan kétkórusú templomot építettek, vagy kezdtek el kialakítani. Magyarországon az 1070-es években, a cseh és a lengyel építkezésekkel közel párhuzamosan, mintha újra megjelenne ez a templomtípus. Takács Imre és Búzás Gergely és némileg tartózkodóbban Szakács Béla Zsolt is úgy véli, hogy a váci székesegyház is kétkórusú templomként épült. A nyugati kórusként gyanúba hozott falmaradványokat feltáró régész azonban elutasítja ezt, tehát nem vita nélküli a váci nyugati kórus. Ha elfogadjuk a Krónika híradást, miszerint a templom építője/befejezője I. Géza, akkor hercegként már királyi címre aspiráló, királyként pedig legitimációs gondokkal küzdő uralkodó alakította ki az újabb kétkórusú templomot Magyarországon. Olyas valaki az építtető, akinek hangsúlyoznia kellett, hogy jogosan viseli a koronát, ő a tényleges uralkodója az országnak.

A cseh és a lengyel kutatás összefüggést sejt az említett a cseh és a lengyel templomépítések között. Az első kétkórusos templom a régióban viszont Pannonhalmán épült fel. II. Vratisláv és II. Boleszláv komoly magyar kapcsolatokkal rendelkezett. Miért éppen az Ottó-kori szakrális építészethez nyúltak Prágában és Krakkóban a 11. század második felében? Adhatott-e mintát a közép-európai fejedelmi dinasztiák számára az Árpádok hatalma, akik egyedülként a régióban folyamatosan birtokolták a királyi címet, és amely kezdetei III. Ottó politikájával bizonyosan kapcsolatban állt? Az Ottókhöz köthető a királyság kezdete a régióban és talán a kétkórusos templom kapcsolatban lehet ezzel a felfogással?

Köszönettel tartozom az opponensek kiválasztóinak, hogy művészettörténészt is kijelölt dolgozatom megmérettetésére. Marosi Ernő jó pár inspiráló megjegyzésével újabb kutatási lehetőségeket vetett fel számomra. Tapintatos kritikáit, megjegyzéseit köszönöm és bátorító

a jövőre nézve, hogy pozitívan értékelte egy történésznek a művészettörténet eredményeit felhasználni kívánó próbálkozásait.

Több megjegyzés érte munkámat a forrásfelhasználás módja tekintetében. Ezekre a kérdésekre elsősorban Szovák Kornél tért ki. Történeti forrásként több esetben próbálok a 11. századi patrocíniumokra támaszkodni, úgy gondolom, hogy ezek a védőszentek nem esetlegesen lettek megnevezve, hanem egyházi, egyházpolitikai kapcsolatok és törekvések inspirálták kiválasztásukat. A szükséges ereklyék „beszerzése” komoly előkészületet igényelt. Szovák Kornél nehezményezi, hogy a tihanyi apátság Szt. Ányos patrocíniumából a monostor alapításának francia kapcsolataira következtetek. Anianus Orleans szent püspöke volt. Kultusza francia területen terjedt el, tehát lokális szentnek tarthatjuk. Tiszteletének előtérbe kerülése a Capeting-dinasztia felemelkedésével van összefüggésben és erősen kötődött a francia királyi hatalomhoz. A kultusz kiteljesedése a II. Róbert kezdeményezte 1029-es translációnak köszönhető. I. András uralkodásának első évtizede a német-magyar konfliktus árnyékában telt, így nem számolhatunk monostoralapítással német területről. Sőt erre az időre kihalt a Szt. István uralkodása alatt erőteljesen jelen lévő német származású papság. A forrásainkban szépen megfoghatók ezzel szemben az intenzív francia-magyar kapcsolatok, amelyeknek egyházi vetülete is van. Gondoljunk itt a 24 Magyarországra települt verduni kanonokra, az I. András alatt és utána kimutatható francia kapcsolatokkal rendelkező egyháziakra (Leodvin, Franco püspökök, Guillelmus apát). 1050/1-ben György kalocsai érseket Besanconban és Toulban IX. Leó pápa környezetében több héten keresztül francia főpapok társaságában említik. 1051 táján clunyi szerzetesi delegáció jár I. András udvarában. Vezetője pápai legátusi rangban Hugó apát, tagjai Jotsaldus szerzetes és Richárd püspök. Úgy tűnik, vallon telepesek is érkeznek az országba. I. András, feleségének testvére, Anna házassága révén rokonságba kerül a francia uralkodóval. Nyelvészek közül néhányan, pl. Melich János a tihanyi alapítólevél latinságában és magyar szavainak leírásában is francia hatást lát. Egy francia lokális szent megjelenése Magyarországon és vele egy időben intenzív, több rétegű francia-magyar kapcsolatok véleményem szerint megengedik, hogy a tihanyi Szt. Ányos bencés monostor létrejöttében francia háttérrel sejtessünk.

A patrocíniumok mellett a korabeli névanyagot is fontos, és korszak hasznosítandó forrásának tartom. Túlzónak érzem „névmisztika”-ként tekinteni ezen területen tett megjegyzéseimre. A korabeli névanyag vizsgálata nem csupán a nyelvészek feladata. Mégis

csak figyelemre méltó, hogy a 11. század második felében az egyik uralkodónk egyaránt használja a pogány nagyfejedelemre utaló Géza és a keresztény Magnus nevet, két fia, Álmos és Kálmán nevének kiválasztásában is mintha megismétlődne ez. Ugyancsak információ értékű, hogy Kálmán ikerfiai Istvánnak és Lászlónak nevezte el. László király, halála után egy évtizeddel, az Árpádok névadási gyakorlatában az alig két évtizede szentté avatott István mellé került. Ez pedig bizonyosan László tiszteletének jele a dinasztián belül. A 11. századi névanyagunk és általában az Árpádok névválasztásának gyakorlata fontos és érdekes tanulságokat nyújtó terület lehet. Persze regionális cseh, lengyel és délnémet névhasználati gyakorlatot is figyelembe kell venni. Közelebb juthatunk a kettősnévadás/névhasználat okaihoz és bizonyos problémás személyek azonosításához.

A Krónika forrásként való felhasználására is ki kell térnem. Én következetesen úgy tekintek az ősgesztára vagy őskrónikára, hogy az Kálmán udvarában készült. Természetesen tettem utalást arra, hogy más vélemények is vannak, de én érvelésemben az őskrónikára, mint a 12. század elején készült munkára támaszkodtam. A Kálmán-kori eredet mellett foglalt állást az utóbbi évtizedek krónikakutatói között Györffy György és Kristó Gyula is, sőt mostanság, mintha többen lennének azok a kollégák, akik elfogadják ezt az kelteezést. Szovák Kornél viszont Gerics József álláspontját hangoztatja, miszerint a 100. fejezet előtti rész lenne az ősgesta felső terjedelmi határa és az 1060-as évek koalíciós kormányzatát tükrözné. Nem akarom megismételni az ezt kétségbe vonó krónikakutatók megjegyzéseit, azonban tennék egy észrevételt. A 97. fejezet említi Dezső püspököt, akit a kalocsai érsekkel szoktak azonosítani. Amennyiben ez az azonosítás helytálló, akkor a kalocsai érsek püspökként említése árulkodó a fejezet megírásának idejére. Oklevelek alapján jól be lehet határolni azt az időszakot, amikor rendszeresen püspöknek titulálták a kalocsai főpapot és ez a 12. század eleje.

Opponensem fenntartásokkal van Géza trónról való lemondásával kapcsolatos megjegyzésemmel szemben. A krónikafejezet kapcsán hangoztatja, hogy a filológiai kutatások már rég arra a megállapításra jutottak, hogy itt egyfajta legitimista krónikaírói felfogás uralkodik és a III. István alatt működő krónikás álláspontját tükrözi Gerics József szerint. Igen nehéz pontosan megfogni, hogy mit változtatott, mit tett hozzá az eredeti történethez a 12. század második felében, tehát egy évszázaddal később dolgozó krónikaíró. A legitimitás elvének hangoztatásánál utalni kell arra, hogy a Kálmán-kori gestaíró is a

legitimitás pártján állt, mivel ez volt Kálmán érdeke Álmossal szemben, így nem csupán III. István idejére helyezhetjük az erre utaló szövegrészeket. I. Géza apja volt Kálmánnak, így a legitimitás elvének következetes érvényesítésére nem volt lehetőség. Biztos, hogy hatalomra érdemes uralkodónak van ábrázolva a Krónika ezen részeiben Salamon? Gondoljunk csak a mogyoródi csata körüli időszak megjelenítésére. Salamon megszegi a Szt. Márton és Szt. György ünnepe között érvényes tűzszünetet, megsérti ezzel a dinasztia védőszentjeit. Salamon utóbb egy monostorban tartózkodva tervezi unokatestvére megölését, majd a nagybőjt alatt harcot kezdeményez. A másik oldal ezzel szemben a dinasztia védőszentjeinek, Máriának és Mártonnak fogadalmat tesz, majd templomot épít. Az elbeszélés szerint a legitim uralkodó érdemtelené lett a trónra, mivel megsértette a dinasztia védőszentjeit és a keresztény előírásokat.

A 130. krónikafejezet írja, hogy Géza fontolóra vette a hatalomról való lemondást. A történet háttéréhez mindenképpen utalni kell Géza személyiségére. Géza Szt. István és talán Szt. László mellett az a 11. századi uralkodónk, akinek személyiségről némi ismerettel rendelkezünk és nem csupán a Krónika fejezeteiből, hanem például Hersfeldi Lampert utalásából is. Ezek alapján elképzelhetőnek tartom, hogy komoly lelki konfliktust okozott Géza számára uralkodóként is Salamon kiszorítása, még ha az méltatlan is lett a hatalomra. Erről a közel jövőben egy kísérletnek is szánt Géza életrajzban részletesebben lesz módom írni.

Kutatómunkám kezdetétől több Árpád- és Anjou-kori történeti szereplő életpályáját próbáltam összeállítani. Nem véletlenül, különösen nem a terjedelem növelése érdekében, került be jelen disszertációba is több életrajz. Fontosnak tartom a személyiség történelemformáló szerepének figyelembe vételét, még akkor is, ha ez a középkorban nehezebben megfogható, de a 11. században is emberek csinálták a történelmet.

Néhány megjegyzés még röviden. Zacheus missziós püspök kiküldésének háttérét vizsgáló fejezettel kapcsolatban is több észrevételt tettem bírálóim. Egyebek mellett kétségbe vonták, hogy a Pápaság figyelme kiterjedt volna a 10. században az Itálián túli területekre is. Itt én azt hangoztattam példákkal alátámasztva (pl. Magdeburg alapítása, lengyel és cseh kapcsolatkeresés), hogy külső megkeresésre a Pápaság igenis mintegy reagálva avatkozott be távoli területek egyházi viszonyaiba. Egyetlen esetben sem a Pápaság volt a kezdeményező.

A Pápaság korlátozott szerepét hangsúlyozó opponensem viszont bírálataiban önellentmondásba került mikor Saleccust nem Taksony fejedelem követének tartja, hanem a pápa bizalmas emberének, így a magyar – pápai kapcsolatfelvétel kezdeményezőjének velem ellentétben XII. János pápát gondolja. Nehezen hihető, hogy a 10. század második felében egy bolgár születésű, magyar neveltetésű ember a Kárpát-medencei pogány környezetből a pápa legbizalmasabb emberei közé kerülhet. Saleccus „domni papae familiarissimus” megnevezése – véleményem szerint – a történetet ránk örökítő Liudparnd tendenciózus beállítással keresendő. A történetíró – a munkásságát vizsgáló szakirodalom egyöntetű álláspontja szerint – ellenséges volt XII. János pápával szemben. Igyekezett minél sötétebb képet kialakítani róla. Úgy állította be, mintha bizalmas emberén keresztül ő kezdeményezte volna a missziós püspök kiküldését a Nagy Ottó által krisztianizálni kívánt területre. A korszak példái azonban egyértelművé teszik, hogy soha sem a Pápaság a kezdeményező.

Jó pár opponensi felvetésre kellene még választ adni. Például az Esztergom-Apácasziget-i monostor alapításának idejét tényleg nem tudjuk pontosan. Először 1136-ban említik a monostort, de a Krónika 112. fejezete szerint Salamon és Géza herceg találkozója 1073-ban az esztergomi szigeten zajlott, a szöveg azonban nem tesz említést a monostorról. Jó pár olyan történeti helyet tudunk felsorolni az Árpád-korban, ahol fontos udvari esemény zajlott, de nyilvánvalóan később jött létre ott monostor vagy káptalan. Magam feltételezem Szt. László feleségéhez kötöm az alapítást, és ki is tartok mellette, mivel az ellenvélemény is alapvetően támadható hipotézisre épül.

Az 1158-as bácsi húsvéti találkozót említő hamis oklevél felhasználásával kapcsolatos kritikánál meg kell jegyezni, hogy azt pl. a királyok húsvéti tartózkodási helyeit vizsgáló Kumorovitz L. Bernát ugyan úgy felhasználja II. Géza tartózkodási helyeinek számbavételénél mint én.

II. Béla történeténél említett két megölt szerzetesről tényleg nem írja a szöveg, hogy bencések lettek volna. A krónika információi azonban általában az udvar és az uralkodó környezetének eseményeire utalnak. Kétlem, hogy egy távoli magán monostorban történt gyilkosság áldozatait név szerint szerepeltetnék a szövegben. Az események idején II. Bélának nyilvánvalóan a bencésekkel volt a legszorosabb kapcsolata. Az országban közel fél száz bencés közösség működhetett, velük szemben talán egy premontrei prépostság és hat

görög férfi szerzetesi közösség létezett. Az utóbbiak hagyományaikból következőleg távol tartották magukat a politikától. Külföldi szerzetesek közül a heiligenkreutzi ciszterekkel került kapcsolatban II. Béla. Nem valószínű, hogy közülük kerültek volna ki az áldozatok, ha 1142-ben Magyarországon monostort alapítanak. Ezek alapján a megölt két szerzetes nagy valószínűséggel bencés lehetett.

Kálmánt és környezetét sem tartom a gregoriánus reformok „rendíthetetlen” híveinek, már csak azért sem, mert szerintem is a harmadik, Hartvik püspök írta István-legenda politikai gondolatainak többlete ehhez a körhöz köthető és igen felkészülten vitáztak a kalocsai érsektől a palliumért esküt követelő gregoriánus pápai állásponttal szemben.

A dolgozatom több főbbnek tartott megállapítását, így a nyitrai püspökség 12. századi jogállását és az egységes 11. századi magyar egyháztartomány és a kalocsai provincia 12. századi kialakításának bizonyító szempontjaimat bírálóim nem érintették, illetve elismeréssel utaltak rá. Mindez azt mutatja, hogy disszertációm fontos megállapításait pozitívan értékelték.

Még egyszer nagyon köszönöm opponenseim munkáját és megértésüket kérem, hogy nem minden felvetésükre tudtam írásban reflektálni. Bírálataikat, javaslataikat bizonyosan figyelembe fogom venni a tervezett összefoglalásnál, illetve a témához tartozó további résztanulmányok megírásánál.

Opponenseim utaltak rá, hogy a disszertációmon tetten érhetők a szegedi középkorász tradíciók. Sok helyen nyilvánvaló a kapcsolódásom ennek a műhelynek hagyományaihoz, alaptételeihez. A disszertációmban azonban a műhelyen belüli viták is megjelennek. Kalocsa kismonográfiámat például Kristó Gyula álláspontjával vitázva alakítottam ki. Talán új színt jelent Szegeden az is, hogy a művészettörténet eredményeit igyekeztem hangsúlyosan figyelembe venni. Nem tagadhatom meg tehát a disszertáció szegediségét, és természetes, hogy részben a bírálatok is ezzel vannak összefüggésben. A Kristó Gyula eredményeit, módszertani útmutatásait gyakran követő munkám kritikáiban nem egyszer kitapintható egy másik kutatási irány. Úgy érzem, hogy a kritikai felvetésekben tehát egy másik iskola eredményei, megközelítései is visszaköszönnek. Mindez véleményem szerint napjaink középkorkutatásának erejét bizonyítja. Újra vannak iskolák, kutatói generációkon át

követhető szakmai kötődések, sőt műhelyek és a köztük lévő és időnként újra generálódó viták remélhetőleg hozzájárulnak a magyar középkor árnyaltabb megismeréséhez.

(Kosztai László)

Szeged, 2013. június 30.